

Г. І. Панич, О. С. Іщенко

Мовне законодавство

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО – сукупність законодавчих і нормативно-правових актів, що регулюють використання мов у державі та світі. Належить до сфери [мовної політики](#). Кожна країна сформувала свій підхід до М. з. відповідно до власних нац.-культурного, історичного, політичного, соц.-економічного досвіду. У країнах світу М. з. визначається переважно конституцією та/або законами про державну (офіційну, національну) мову. У демократичних країнах М. з. зазвичай підпорядковане стандартам міжнародного права у сфері мовної політики на рівні ООН (ЮНЕСКО), Ради Європи, ОБСЄ, що визначені в таких документах, як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992) тощо.

Історія М. з. щодо [української мови](#) починається з її заборони в добу бездержавності України, коли вона перебувала в складі Моск. (згодом Рос. імперії) та ін. держав. Ідеться про різноманітні нормативні документи 17–20 ст., що обмежували чи забороняли функціонування української мови: наказ Московського царя Михайла спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» К. Транквіліона-Ставровецького (1627), ухвала сейму Речі Посполитої про запровадження польської мови в судах і установах Правобережної України (1696), указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення укр. текстів із церковних книг (1720), указ Катерини II про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії (1763), Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), закон Румунського королівства про зобов'язання давати освіту дітям лише в румунських школах (1924) тощо (див. також [Заборона української мови](#), [Лінгвоцид](#)).

Початки М. з. в Україні в контексті захисту й розвитку української мови сягають часів УНР і стосуються низки державно-політичних актів на зразок Універсалів УЦР (1917–18), закону про обов'язкове навчання української мови і літератури, історії та географії України в середніх школах (1918), закону ЗУНР про мови на її території (1919) та ін.

За рад. доби до 1989 положення про мову містили тексти конституцій і деяких офіційних документів про освіту. Так, згідно з Конституцією УРСР (1978), громадянам надано можливість користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР, а також навчання у школі рідною мовою (насправді ж, ці положення мали лише декларативний характер). Про вибір мови навчання у школах УРСР йшлося також у Законі «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959), де зазначено, що навчання у школах УРСР здійснюється рідною мовою учнів, при цьому батьки мають право вирішувати, у школу з якою мовою віддавати своїх дітей. Міністерство освіти УРСР дбало передусім про поліпшення якості викладання рос. мови в школах, про що свідчить постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» (1978). Правова основа розв'язання мовних питань у всіх сферах суспільного життя з'явилася із прийняттям Закону «Про мови в Українській РСР» (1989), що був чинним в Україні до 2012. Це вагомий здобуток української інтелігенції в боротьбі за демократичні й національні цінності народу. У преамбулі закону зазначено, що УРСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної нац.-державної майбутності. Закон забезпечував вживання української мови в державних, партійних, громадських органах, установах і організаціях, підприємствах, у сфері освіти (від дит. дошкільних установ до закладів вищої освіти й науки), інформатики, культури, інформації та зв'язку, а також у маркуванні товарів, утворенні й поданні назв державних, партійних та громадських органів і організацій, топонімів і власних імен. Ним передбачено, що УРСР надає всебічну допомогу громадянам укр. походження, які проживають у зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства. Проголошуючи українську державною мовою УРСР, цей закон забезпечував і вживання мов інших національностей у місцях компактного проживання більшості громадян інших національностей та визначав мовами міжнаціонального спілкування укр., рос. та інші мови. Громадянам гарантувалося право спілкуватися будь-якою мовою, однак службові особи повинні володіти укр. і рос. мовами, а в разі необхідності – й іншою національною мовою. Отже, закон закріплював окреме значення й рос. мови в Україні. Значною лакуною цього закону було питання про контроль за впровадженням М. з. та відповідальність за його недотримання. Внаслідок цього мовний закон часто порушували без будь-якого покарання. Для його впровадження прийнято «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» (1990).

Прийнята в 1996 Конституція України закріпила статус української як державної мови: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших

мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування...» (ст. 10). Згідно зі ст. 2 держава сприяє консолідації та розвитку укр. нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Для реалізації конституційних мовних норм КМ України прийняв постанову «Про затвердження Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови» (1997). Вищі органи державної влади створювали комісії, ради (в їхній компетенції – реалізація державної мовної політики): Рада з питань контролю за дотриманням норм української мови при КМ України, Комісія з мовної політики при Департаменті із здійснення мовної політики, Рада з питань мовної політики при Президентові України (усі – 1997–2005). Нині функціонує Експертна група з питань мовної політики при КМ України, утворена 2018. Указом Президента Л. Кучми (1997) в державі встановлено День укр. писемності та мови, який святкують щорічно 9 листопада в день вшанування пам'яті Нестора Літописця. Тоді ж здійснено першу спробу ухвалити новий мовний закон, який би замінив рад. Закон «Про мови в Українській РСР» (1989), однак проект закону під назвою «Про розвиток і застосування мов в Україні» (1997) не прийняли.

Окремий етап у розвитку М. з. в Україні пов'язаний із Законом «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (2003). Ним визначено, що заходи, спрямовані на утвердження української мови як державної, не повинні перешкоджати чи створювати загрозу збереженню й розвитку ін. мов у країні. Прикметною особливістю цього документа стало неправильне трактування базових англійських термінів. Зокрема, словосполучення «minority language» переклали як «мова меншин», хоча в хартії, прийнятій у Страсбурзі (1992), йдеться про міноритарні мови, тобто такі, що вимирають і потребують захисту. Проте закон про ратифікацію хартії стосується перелічених у ньому мов національних меншин – білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, іврити та їдишу, кримськотатарської, молдовської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. Натомість міноритарні мови (ромська, кримчацька, караїмська) у документі не згадані.

Наступний етап у розвитку М. з. України пов'язаний із президентським указом «Про концепцію державної мовної політики» (2010), що трактує українську мову як основу самобутності українського народу, його духовності й історичної пам'яті. Згідно з нею, повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території держави є гарантією збереження ідентичності укр. нації, єдності України. Натомість звуження функціонування української мови в суспільстві суперечить інтересам національної безпеки України, ставить під загрозу її суверенітет. Загалом зміст документа спрямовано на вдосконалення законодавства про мови в Україні. Проросійські політичні сили всупереч основоположним принципам цієї концепції прийняли Закон «Про засади державної мовної політики» (2012), відомий ще як «закон Ківалова–Колесніченка». Його

автори скористалися недосконалістю ратифікації згаданої вище хартії, наголошуючи на необхідності забезпечення в Україні підтримки міноритарних мов (до яких помилково віднесено мови національних меншин, зокрема російську). У такий спосіб досягнуто істотного розширення функціонування рос. мови на укр. землях. Закон передбачав право офіційного використання регіональних мов одночасно з українською на тих територіях, де кількість їхніх носіїв перевищує 10 %. Як наслідок – упродовж 2012 в Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях та Сімферополі рос. мова отримала статус регіональної. Цей закон набув скандальної слави, оскільки піддавався суцільній критиці експертами з лінгвістики й правознавства, представниками інтелектуальної еліти, багатьма лідерами суспільної думки. Він спровокував «мовний майдан» у Києві (2012) – акції заперечення прийняття цього закону та захисту української мови, запам'ятався голодуванням окремих його учасників як формою протесту. Закон намагалися скасувати 2014 у період усунення від влади Президента В. Януковича на хвилі Євромайдану, однак це дало додаткові аргументи для опонентів у їхніх твердженнях про «дискримінацію» росіян в Україні. Тоді ж відбулося посилення інформаційної та початок збройної агресії РФ проти України. Скандальний закон 2018 був визнаний антиконституційним і втратив чинність.

Вагомою подією щодо захисту української мови як державної було прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» (2015). Він вимагає від радіо- і телекомпанії надавати 75 % продукту українською мовою на загально-національних та регіональних і 60 % на місцевих каналах. 2016 прийнято два Закони: «Про наукову і науково-технічну діяльність», згідно з яким мовою у сфері наукової та наук.-технічної діяльності є державна мова, і «Про державну службу», що зобов'язує осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків і ведення діловодства користуватися винятково державною мовою. 2017 прийнято Закон «Про освіту», відповідно до якого мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Та найзначнішою подією виявилось ухвалення ВР України Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2018, підписаний президентом у 2019). Згідно з ним українська є єдина державна (офіційна) мова в Україні. Такий статус української мови передбачає обов'язковість її використання на всій території країни при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя (освіта, медицина, армія, транспорт, ЗМІ, спорт, культура тощо). На українську мову покладено функції міжетнічного спілкування. При цьому корінні народи та національні меншини мають право на дошкільну й початкову освіту рідною мовою поряд із державною. З точки зору права цей закон має істотні інновації. По-перше, він вводить в юридичне поле стандарти української мови (зокрема правопис), передбачаючи окремий орган з їх забезпечення –

Національну комісію зі стандартів державної мови. По-друге, закон упроваджує контроль за застосуванням державної мови, що спрямований, з одного боку, на захист прав громадян отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, а з іншого – на несення відповідальності за недотримання вимог закону. Для цього в ньому передбачено окрему інституцію – Уповноваженого із захисту державної мови, що фіксує правопорушення й притягає до юридичної відповідальності тих, хто його вчиняє (система накладення штрафів). Окрім того, умовою закону є створення мережі державних курсів з вивчення української мови (відповідно до передбаченої законом Програми сприяння опануванню державної мови) та запровадження системи рівнів володіння українською мовою. Прийняття закону викликало політичні реакції з боку сусідніх держав – РФ і Угорщини, на думку яких документ звужує функціонування мов національних меншин в Україні. 2019 КМ України схвалив «Стратегію популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”», мета якої – підвищити популярність та конкурентоспроможність української мови в Україні та світі.

М. з. привертає увагу науковців, виступаючи об'єктом їхніх розвідок. М. з. зазвичай вивчають крізь призму лінгвістичних, лінгвофілософських, культурних, ідеологічних сфер, рідше – в контексті правового регулювання мовної політики.

Рекомендована література

1. Мовні питання в Україні. 1917–2000: Док. і мат. Сф., 2003;
2. Законодавчо-нормативні акти з питання функціонування української мови як державної: Зб. 2-е вид. Л., 2010;
3. Клименко Л. С. Законодавче регулювання мовної політики країн світу (порівняльно-правовий аналіз) // Університет. наук. зап. 2011. № 1;
4. Абрамова Д. С. Зарубіжний досвід формування та реалізації мовного законодавства і можливості його використання в Україні // Актуал. пробл. держ. упр. 2014. № 2;
5. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Л., 2015;
6. Хентшель Г., Брюггеманн М. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування протистояння та змішування української та російської мов // Укр. мова. 2016. № 1;
7. Ажнюк Б. М. Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні // Мовознавство. 2017. № 4.

Покликання на статтю:

Мовне законодавство / Г. І. Панич, О. С. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-68169>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).